

УДК 330.322.01

Пилипенко Г.М.

**ТЕОРІЇ ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА
ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПРИСУТНОСТІ В
ЕКОНОМІЦІ**

У статті досліджуються контрактна і експлуаторська теорії виникнення держави, на їх основі виводяться гносеологічні корені сучасних теоретичних підходів до визначення ролі держави в економіці, обґрунтовуються системні функції держави.

In article it is investigated contract and exploiter theories of occurrence of the state, on their basis gnosiological roots of modern theoretical approaches to definition of a role of the state in economy are deduced, system functions of the state prove.

Теорія і практика сьогодення свідчать про те, що не може існувати ефективною, заснованою на сучасних науково-технічних досягненнях соціально орієнтованої ринкової економіки без активної регулюючої ролі держави. Однак, масштаби державного регулювання, його конкретні форми і методи суттєво відрізняються у різних країнах. Вони відображають і історію, і традиції, і тип національної культури, масштаби країни та її геополітичне становище. Саме тому неможливо знайти у світовій практиці готову схему побудови механізму регулювання національної економіки. Це складне завдання може бути вирішеним тільки у площині пошуку факторів, які впливають на встановлення співвідношення механізмів саморегулювання і державного регулювання у національній економіці, шляхом визначення системних функцій держави.

Якщо звернутися до теоретичних напрацювань з даної проблематики, то перед нами постає широке розмаїття теорій, які тим або іншим чином обґрунтовують необхідність присутності держави в економіці, визначають місце даного інституту в ієрархії суспільного устрою. Розглядаючи генезу поглядів на роль держави в економіці, ми приходимо до висновку про існування досить різноаспектних досліджень, які виникають на основі загальновідомої дихотомії «риннок – держава». Про це, зокрема, свідчить майже тисячолітня історія світової філософсько-політичної та економічної думки з вище означених проблем, сучасні дискусії з приводу ролі та місця держави в економіці, в яких досить значне місце займають дослідження вітчизняних та російських авторів.

Особливо слід відзначити у даному відношенні фундаментальні праці російських науковців С. Серьогіної та Ф. Шамхалова, в яких досліджується взаємодія держави з іншими інститутами суспільства [1-2]; ґрунтовний аналіз інституціональної економіки і визначення в ній місця держави І. Агапової, Р. Нурєєва, О. Сухарєва [3-5] та багатьох інших.

Серед напрацювань українських вчених заслуговують на увагу роботи, які торкаються взаємодії державного регулювання і ринку В. Мамутова, М. Чумаченко, В. Новицького, М. Павлишенко, В. Сікори та В. Гейця. Встановлення співвідношення і взаємодії базових інститутів суспільства є предметом фундаментальних досліджень В. Дементьєва, В. Ляшенко, В. Якубенко та інших дослідників. Такий інтерес вітчизняної економічної думки до проблем державного регулювання економіки пояснюється особливою актуальністю відповідних проблем для країн, що трансформуючи свої соціально-економічні відносини одночасно будують нові механізми координації діяльності економічних суб'єктів.

Метою даної статті є дослідження еволюції поглядів на виникнення і роль держави в економіці, визначення факторів, що здійснювали вплив на виокремлення системних функцій даного регулюючого інституту.

Відразу зауважимо, що в континентальній економічній традиції функціональна роль держави не досліджувалась у чистому вигляді: з одного боку, окреме виділення даного координаційного механізму та пізнання його сутності відбувалося через його поетапне «очищення» в аналізі від існуючих в реальній дійсності інших регулюючих інститутів, а з іншого – його аналіз у якості нерозривної єдності з культурологічними, правовими, психологічними та іншими інститутами.

Якщо звернутися до історії формування поглядів на роль держави, то ми можемо констатувати існування двох теоретичних концепцій, а саме, теорій контрактної і експлуататорської держави, які дали поштовх до становлення сучасної теорії державного управління. Їх поява була цілком зумовлена дією цілого комплексу факторів інституціонального порядку, які детермінували зміну уявлень про регулюючі механізми економіки.

Аналіз філософсько-політичних досліджень інституту держави дає можливість звернути увагу на той очевидний факт, що для античності і Середньовіччя було характерним фактичне злиття всіх найважливіших сфер життєдіяльності людей – духовної, соціальної, економічної, політичної, культурної і релігійної. Причому релігія самим безпосереднім чином була пов'язаною із формуванням уявлень про суспільство і роль держави. Походження держави, верховної влади, законів практично у всіх народів мало чітко виражене релігійно-міфологічне пояснення.

Так, згідно Біблії Син Божий передав людям через пророка Моїсея закони, вибиті на скрижалях. Божественний характер походження законів і царської влади закріплено і в самих історичних пам'ятках правової думки – «Законах із Єшнуни» (XX ст. до н. е.), «Законах Хаммурапі» (XVIII ст. до н. е.) і інших. Базальтова стела, на якій викарбовано текст законів Хаммурапі, містить зображення царя в молитовній позі перед богом Сонця і справедливості Шабашем, який вручає царю закони.

Однак, вже в XVI ст. в епоху Великих географічних відкриттів і першопочаткового накопичення капіталу починають формуватися крупні державні утворення, в яких уряд підтримував майже до XVIII ст. промисловість і торгівлю, забезпечував виконання контрактів, підтримував створення правових форм, що відповідали характеру економічного розвитку.

Саме в цей період відбувається реформування системи права і поступовий відхід від соціальних відносин і зобов'язань, характерних для традиційних суспільств. Щодо безпосередніх причин такої трансформації, то ми пов'язуємо їх із розвитком товарно-грошових відносин і обміну, поділяючи у цьому відношенні позицію інституціональної теорії, і, зокрема, К. Поланьї [6]. Якщо у традиційних економічних системах обмін відбувався надто нерегулярно і поширювався у гомогенному середовищі, то разом із зростанням масштабів ведення торгових операцій за межі локальних ринків і персоніфікованих угод виникла необхідність забезпечення контрактів за допомогою формальних інституційних механізмів, які змушували б дотримуватися угоди. Тобто, з моменту, коли розподіл праці і зростаюча спеціалізація виробництва стали детермінувати включення в процес обміну індивідів, особисто не знайомих один з одним і, внаслідок цього, не здатних гарантувати визначеність результату складних економічних відносин, виникає необхідність участі у обмінних операціях третьої сторони – гаранта виконання угод і захисту прав власності. Такою стороною поступово стає держава, яка забезпечує

захист прав власності і виконання контрактів, підтримує створення правових форм, що відповідають потребам економічного розвитку.

Слід зауважити, що такий погляд на економічні функції держави і їх реалізації в країнах розвинутої ринкової економіки склався у результаті довготривалої еволюції теорії і практики, результатом якої і стало формування концепції контрактної держави і політики лібералізму. Причому, головну роль у цьому процесі відіграли ідеї не відчуженого права кожного члена суспільства на власність і особистість, яка може протиставити свої інтереси інтересам суспільства і держави.

Вперше такі ідеї виникають у Новий час в роботах Н. Макіавеллі, Б. Спінози, Т. Гоббса, Дж. Локка та інших мислителів. Їх заслуга полягала в обґрунтуванні тези, згідно якої держава і суспільство складають хоча і взаємозалежні, але все ж таки самостійні і автономні сфери діяльності людей, які, до речі, можуть суперечити одна одній.

Н. Макіавеллі стає першим мислителем, який виокремлює політику у особливу сферу, непідвладну моралі. Ідеалом мислителя є самостійність, велич і міцність держави. Для формування такої ідеальної конструкції є необхідним використання політиками всіх доступних, не обмежених моральними нормами, засобів. Такий новий погляд на політику означав, що природа взагалі і природа держави мають бути поясненими виходячи із власної природи, із внутрішніх сил. Головне – це «сам устрій людської природи», із якого належить виводити принципи організації суспільства і роль держави. Оскільки головною причиною людської діяльності Макіавеллі вважає інтерес, то держава має враховувати інтереси і прагнення людей, із яких складаються їх відносини. Отже, метою держави і основою її міцності є безпека особистості і недоторканність власності. «Самим небезпечним для правителя, - підкреслює мислитель, - є прагнення посягати на майно своїх підданих: це породжує ненависть. Безпека особистості і недоторканність власності виступають благами свободи» [7, с.122].

Природа людини знаходиться в центрі конструювання держави і у концепції Б. Спінози. Англійський мислитель наголошує, що природа людини побудована так, що у своїх діях індивіди керуються, перш за все, мотивами власної вигоди. Страсті і афекти досить часто перемагають розум. Отже, ні одне суспільство не може існувати без влади і сили, а відповідно, і без законів, здатних стримувати страсті і неконтрольовані пориви людей. Державна організація суспільства має будуватися на підпорядкуванні одних індивідів іншим, а влада стає центром суспільних відносин. Регулювання діяльності людей у моделі Спінози відбувається посередництвом оцінки їхньої діяльності, того, що зримо проявляється у вчинках, і реалізується за допомогою сили і влади. Щодо думок і почуттів, то тут людина має бути вільною. Таким чином, у концепції Спінози природні права з метою запобігання руйнівних наслідків егоїстичної поведінки людей замінюються суспільним договором, запровадженням інституту держави.

На вивченні природи людини будує свою теорію держави і Т. Гоббс. За думкою вченого, люди є рівними від природи, але на основі такої рівності виникає недовіра. До того ж людині притаманні егоїзм, жадність, страх і честолюбство. Тому, робить висновок вчений, доки люди живуть без загальної влади, яка тримає їх на основі страху, вони знаходяться в стані «війни проти всіх». Отже, природні права породжують суперечності, що і збуджує людей до пошуку шляхів їх вирішення.

Такий шлях вказують людям настанови розуму, природні закони. В силу цього право і закон розрізняються між собою точно так, як свобода і зобов'язання. Природне право Т. Гоббс визначає як свободу людини здійснювати певні дії або ухилятися від них заради свого збереження. Навпаки, природній закон вимагає прагнення до миру, здійснювати те, що неприйнятне для життя. На основі такого протиставлення права і закону вчений

формує три основні закони, які підпорядковуються один одному. По-перше, необхідним є пошук миру і слідування йому. По-друге, в інтересах миру і самозахисту слід задовольнитися таким ступенем свободи, який би індивід допускав би у інших по відношенню до себе так як протилежному випадку право необмеженої свободи приводить до війни. І, по-третє, люди повинні виконувати свої зобов'язання оскільки вони є початком і джерелом справедливості.

Т. Гоббс вважає, що справедливість і власність розпочинаються із заснування держави. Для усунення загрози порушення природних законів необхідною є сила, примусова влада, яка б за допомогою погрози покарання заставила б всіх однаковою мірою виконувати угоди, закріпила б ту власність, яку люди отримують шляхом взаємних угод взамін відмови від загального права. Така примусова влада з'являється разом із заснуванням держави, а сила – з появою громадянських законів. І влада, і сила у концепції Гоббса втрачають божественне походження, вони виступають результатом суспільного договору в результаті якого з'являється абсолютна влада держави. Остання ототожнюється з Левіафаном, біблійським чудовиськом, «який створено людським мистецтвом і який названо Республікою або Державою... яка є лише штучною людиною. Хоча і більш крупним за розмірами і більш сильним, ніж природна людина, для якої він був створений. В цьому Левіафані верховна влада, що надає життя і рух всьому тілу, є штучна душа; посадові особи і інші представники судової і виконавчої влади – штучні суглоби, нагороди і покарання – нерви...» [9, с.302]

Дж. Локк, як і його попередники, відшукує витoki права і держави в природному стані людей. Однак, він впевнений, що люди були наділені правами незалежно від існування уряду – саме тому їх називають природними правами, існуючими від природи. Люди створюють уряд для захисту своїх прав «роль уряду – захищати життя, свободу і майно народу». Вони могли б це здійснювати самостійно, але уряд є ефективною системою захисту прав...

Однак, коли уряд виходить за межі відведеної йому ролі, індивіди мають право на бунт. Представницький уряд – кращий спосіб утримати його на необхідному для суспільства шляху. «Уряд не вільний чинити, як йому забайдужиться... Закон природи виступає як вічне керівництво для всіх людей, для законодавців у тій же мірі, як і для інших» [10, с.98].

Таким чином, у концепції Дж. Локка, ми вбачаємо дещо відмінне твердження про роль держави – суспільство виникає раніше за державу, яка має не обмежувати свободу і ініціативу, а гарантувати їх. Причому у Локка сфера свободи держави значно обмежується. Індивід постає як громадянин, який абсолютно рівний іншим громадянам у економічній і правовій сфері, а у політиці підкоряється тільки добровільно обраним правителям.

Здійснивши екскурс в історію формування поглядів на роль держави в епоху становлення правових взаємовідносин суспільства, ми можемо зробити висновок про те, що саме завдяки теоретикам природного права вперше було виокремлено політику в окрему сферу функціонування суспільства, сформовано раціональне уявлення про правове походження держави і теоретично обґрунтовано модель громадянського суспільства. Разом з тим, було визначено основні природні права і свободи людини, розроблено механізми їх реалізації у громадянському суспільстві. Все це послугувало формуванню економічного принципу вільної конкуренції, політичним виразом якого стало створення класичною політекономією теорії мінімальної держави і основ лібералізму.

Так, у загальновідомій концепції «невидимої руки» А. Сміта, яка, до речі, стала першим систематизованим теоретичним обґрунтуванням механізму саморегулювання

економіки, першоосновою раціональної поведінки незалежно діючих економічних суб'єктів є умова повної економічної свободи. Завдяки останній у суспільстві формується механізм конкуренції, який виконує функцію погодження економічних інтересів і є механізмом ринкового регулювання. Державі за таких умов відводиться роль забезпечення безпеки і правопорядку, включаючи захист приватної власності. «Для того, щоб підійняти країну із самого низького ступеня варварства до найвищого ступеня добробуту потрібні лише мир, легкі податки і терпимість в управлінні – все інше забезпечить природний рух речей» [11, с.332]. Економіка, поряд із широким комплексом інститутів, відносин, цінностей громадянського суспільства майже до XIX ст. розглядалась як сфера, в яку держава не має права втручатися.

Однак, вже у першій половині XIX ст. разом із загостренням соціально-економічних суперечностей, які проявилися у періодично повторюваних кризах надвиробництва, зростанні безробіття і масового зубожіння населення, масових банкрутствах підприємств, основні принципи класичного лібералізму починають поступово переглядатися. В першу чергу це стосувалося віри в ефективність регулюючих функцій вільного ринку. У подальшому внаслідок поглиблення процесів усупільнення виробництва, концентрації і централізації капіталу, посилення монополістичних тенденцій і загальноекономічної нестабільності відбуваються принципові зміни у поглядах на механізм координації економіки. Весь подальший розвиток економічної теорії характеризується відмовою від більшою мірою абстрактних схем ринкової рівноваги і переходом до дослідження реальної економіки, в якій ринок функціонує в умовах впливу на нього екзогенних факторів. Різні школи і напрями вже не могли залишити без уваги сферу свідомого впливу на ринкові процеси, наділяючи, однак, регулюючі структури різним ступенем втручання у спонтанний порядок.

Неокласичний напрям починає розглядати діяльність держави в економіці у якості компенсатора недоліків ринку. Даний напрям повною мірою реалізується у підходах до визначення функцій держави в економіці майже всіх авторів найбільш популярних підручників з «економікс». Так, К. Макконнелл і С. Брю з даного приводу стверджують, що «деякі економічні завдання уряду мають за мету підтримувати і полегшувати функціонування ринкової системи. Забезпечення правової бази і суспільної атмосфери, що сприяють ефективному функціонуванню ринкової системи, а також захист конкуренції – це два найбільш важливі види діяльності уряду. Виконуючи функції перерозподілу доходу і багатства, коригуючи розподіл ресурсів з метою зміни структури національного продукту і здійснюючи стабілізацію економіки, уряд модифікує функціонування ринкової системи» [12, с.200]. Таким чином, держава виконує те, що не може ринок.

На відміну від представлення держави у якості компенсаторної сили неокласикою, марксистська теорія і окремі представники неоінституціоналізму розглядають даний інститут як агента пануючої групи або класу, функцією якого є вилучення доходу із інших груп на власну користь. В основі держави, таким чином, лежить розподільчий конфлікт: ресурс, що використовується одним суб'єктом (розподілений на його користь) не може бути використаним іншими суб'єктами.

Така теорія отримала назву експлуататорської держави, в якій остання виконує функцію переміщення доходів шляхом оподаткування від однієї частини суспільства до правлячої. За такого типу держави не існує суттєвих обмежень функцій державного апарату, відбувається розширення і захоплення все більших повноважень в суспільстві і встановлення таких прав власності, які максимізують дохід владної групи, незважаючи на суспільний добробут. Американський економіст М. Олсон порівнює експлуататорську державу з «осілим бандитом», який відбирає частину доходу у населення. Однак, у своїй

теорії автор наголошує на позитивних моментах такої ролі держави: у порівнянні з анархією або ситуацією, коли держава ще не існувала, експлуаторська держава по-перше, відбирає тільки частину доходу, залишаючи стимули до господарювання, і, по-друге, за рахунок податків утримує армію і захищає своїх підданих від зовнішніх посягань.

Здійснивши аналіз двох домінуючих теорій держави, а саме, контрактної і експлуаторської, ми приходимо до висновку, що незважаючи на існуючі між ними розбіжності, обидві теорії не суперечать у визначенні функцій держави. Дійсно, і в контрактній, і в експлуаторській теоріях функції держави нам уявляються однаковими – це встановлення і перерозподіл прав власності своїх підданих. На користь даного твердження можна привести концепцію Нобелівського лауреата Д. Норта, який тлумачить державу як організацію з порівняльними перевагами у здійсненні насильства на певній географічній території, чії межі визначаються здатністю держави оподатковувати своїх громадян. Більш того, за думкою вченого, тільки організація, що володіє порівняльними перевагами у насильстві, є здатною специфікувати і захищати права власності, сутність яких і втілюється у праві на виключення доступу до ресурсу інших осіб.

Різниця між моделями контрактної і експлуаторської держави, на нашу думку, полягає у тому, хто отримує вигоду в процесі захисту і специфікації повноважень. Вважається, що у контрактній моделі таку вигоду отримує кожна окрема особа в силу делегування захисту своїх інтересів державі, яка у якості централізованого органу виконує дані функції з найменшими витратами. В моделі експлуаторської держави розподіл і захист прав власності здійснюється в інтересах правлячої соціальної групи, клану. Відповідно вигоду або дохід отримує панівна група у якості плати за монопольне право на владу і насильство.

Ми дозволимо собі виявити незгоду з такою категоричною позицією. Якщо розглядати дохід не виключно у грошовій формі, а у якості від забезпечення захищеності і упорядкованості обміну, а, відповідно, і прав власності, то обидві теорії держави будуть виглядати не надто відмінними. І одна, і інша визнають незворотність введення порядку державою і, як наслідок, зменшення рівня невизначеності при прийнятті індивідуальних рішень. Таким чином, сама функція введення порядку не залежить від характеру походження держави. В будь-якому із випадків відмінною рисою держави є монополія на насильство або загроза застосування сили, що є необхідним як для підтримання панівного становища, так і для охорони суспільного договору.

Отже, якщо розглядати державу з даних позицій, то головною її функцією буде виступати підтримання порядку з найменшими транзакційними витратами. Іншими словами, роль держави, з одного боку, полягає у підтриманні цілності суспільства для чого необхідно відображати інтереси всіх верств суспільства з метою недопущення порушення рівноваги, збурень на мікро- та макрорівнях економіки, які розростаючись, могли б привести до руйнації системи в цілому. З іншого боку, як самостійна підсистема, держава сама є певною цільністю, яка може розвиватися незалежно від суспільства. На основі цих особливостей, на наше переконання, слід виділяти і конкретні функції держави по відношенню до економіки.

У якості представника всіх громадян країни держава за допомогою законодавчої, виконавчої та судової влади структурує і погоджує інтереси всіх членів суспільства і соціальних груп. Це проявляється у підтриманні правопорядку і регламентації взаємовідносин з іншими державами від імені і в інтересах самих громадян, тобто у реалізації загальнонаціональних інтересів. Держава формує правові межі функціонування економіки (розробляє правила гри) і гарантує їх виконання. Так, уряди забезпечують

права власності, умови виконання угод, тобто створюють правовий простір для різного роду трансакцій в економіці.

Разом з цим держава підтримує існуючі економічні відносини і ринок як основну форму зв'язку між господарюючими суб'єктами, а також головну умову існування ринку - конкуренцію. У цій функції держава забезпечує вільний доступ на ринки і правове обмеження руйнівних форм прояву монопольної влади, які знижують ефективність використання ресурсів і наносять збиток споживачам і виробникам певних видів продукції.

Підтримуючи ринкову форму зв'язку, держава має враховувати і компенсувати зовнішні ефекти ринку (екстерналії). Останні представляють собою пов'язані з економічними трансакціями витрати (вигоди), які несуть (отримують) не продавці або споживачі, а особи, які безпосередньо не приймають участі в угодах. Самі учасники трансакцій не враховують екстерналії при вирішенні питання про свою діяльність. Прикладом таких зовнішніх ефектів може слугувати забруднення навколишнього середовища, яке супроводжує процеси виробництва і споживання продукції. Тому важливою функцією держави є управління такими втратами або вигодами з метою як підтримання ринкових стимулів у економічних агентів, так і забезпечення національних інтересів.

Оскільки для нормальної життєдіяльності суспільства є необхідним стійкий і по можливості безконфліктний розвиток всіх його підсистем, то перед державою виникає завдання гармонізації різних сфер суспільства. На практиці виявляється, що ринкова форма організації окремих елементів соціальної інфраструктури не завжди забезпечує їх прибуткове функціонування, а значить й інтерес приватного сектора. Тому держава бере на себе організацію діяльності або стимулює приватний сектор до створення бізнесу у таких галузях, як охорона здоров'я, освіта, культура, наука. Тим самим створюються умови гармонійного розвитку всіх сфер суспільства. Необхідність зазначеної гармонізації вимагає від держави таких дій, які б запобігали конфліктам між поведінкою індивідів як суб'єктів ринкових відносин, і їх поведінкою, як суб'єктів інших соціальних відносин. Тому держава за рахунок перерозподілу доходів підтримує умови нормальної життєдіяльності всіх членів суспільства.

Література

1. Серегина С. Роль государства в экономике. Синергетический поход. – М.: Издательство «Дело и сервис», 2002. – 288 с.
2. Шамхалов Ф. Государство и экономика. Власть и бизнес. - М. ЗАО «Издательство экономика», 2005. – 714 с.
3. Агапова И. Институциональная экономика.- М.: Экономистъ, 2006. – 254 с.
4. Нуреев Р. Институциональная экономика. М.: ГУ ВШЭ, 2006. – 482 с.
5. Сухарев О. Институциональная теория: Методологический эскиз. – М.: Экономика, 2007.-516 с.
6. «Великая трансформация» К. Поланьи: прошлое, настоящее, будущее.- М.: ГУ ВШЭ, 2006. – 406 с.
7. Макиавелли Н. Государь: трактаты.- М.: АСТ Профиздат, 2005. – 509 с.
8. Спиноза Б. Избранные произведения. Т.2. – М.: Политиздат, 1957. – 263 с.
9. Гоббс Т. Левиафан. – М.: Республика, 1991. – 608 с.
10. Локк Д. Два трактата о правлении. - Челябинск: Социум, 2007. – 198 с.
11. Сміт А. Дослідження про природу та причини добробуту націй / Пер. О.Васильєвої, М.Межевікіної, А. Малівського. - К.:Port-Royal, 2001. – 594 с.
12. К. Макконнелл , С. Брю. Экономикс. Т.2.– М.: Республика, 1992. - 400 с.

*Рекомендовано до публікації
д.е.н., проф. . Задосю А.О. 10.10.07*

*Надійшло до редакції
13.10. 07*